

Аскерова А.М., Кенжебаев Д.О., Исмаилова М.Т.
И.Арабаев атындагы КМУнун котормо таануу кафедрасынын магистранты,
филол.и.д., И.Арабаев атындагы КМУнун котормо таануу кафедрасы,
И.Арабаев атындагы КМУнун котормо таануу кафедрасынын магистранты

Аскерова А.М., Кенжебаев Д.О., Исмаилова М.Т.
Магистрантка кафедрасы переводоведения КГУ имени И.Арабаева,
д.филол.н., кафедра переводоведения КГУ имени И.Арабаева,
Магистрантка кафедрасы переводоведения КГУ имени И.Арабаева
Askerova A.M., Kenzhebaev D.O., Ismailova M.T.
Master student of the Department of Translation Studies, I. Arabaev KSU,
Doctor of Philology Sciences Department of Translation Studies, I. Arabaev KSU,
Master student of the Department of Translation Studies, I. Arabaev KSU

**АДАМДЫН СЫРТКЫ КЕЛБЕТИН СҮРӨТТӨӨГӨ КАРАТА КОЛДОНУЛГАН
ТИЛДИК КАРАЖАТТАРДЫ ИЗИЛДӨӨНҮН ЛИНГВИСТИКАЛЫК
ТҮРКОЛОГИЯДАГЫ ӨНҮТ-КОНЦЕПТИЛЕРИ**

**АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ, ОПИСЫВАЮЩИХ
ВНЕШНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА, В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТҮРКОЛОГИИ**

**ASPECTS OF THE STUDY OF LINGUISTIC MEANS DESCRIBING A PERSON'S
APPEARANCE IN LINGUISTIC TURKOLOGY**

Аннотация: Адамдын сырткы келбетин сүрөттөгөн сөздөрдүн семантикалык структурасы, семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрү, коммуникативдик потенциалы, тексттеги атрибутивдик жана предикативдик функциялары өндүү маселелер бүгүнкү күндө деле жалпы лингвистикалык тюркология жаатында полемикалуу жагдайларды жаратып келет. Ушул өндүү бир катар маселелер макалада каралып, тиешелүү чечимдер чыгарылган.

Аннотация: Семантическая структура, семантика-структурные и функциональные особенности слов, сочетания слов, описывающих внешность человека остаются до настоящего времени объектами полемики в области общей лингвистической тюркологии. Вопросы, касающиеся именно подобных обстоятельств были рассмотрены в данной статье и сделаны соответствующие выводы.

Annotation: Semantic structure, semantic-structural and functional features of words, combinations word describing the appearance of a person remain to this day the objects of controversy in the field of general linguistic Turkology. Questions concerning exactly such circumstances were considered in this article and the corresponding conclusions were made.

Негизги сөздөр: тюркология, коммуникативдик потенциал, когнитивдүү, лексикография, мимикалык кыймыл, дене мүчөлөрү, классификация.

Ключевые слова: тюркология, коммуникативный потенциал, когнитивный, лексикография, мимическое движение, части тела, классификация.

Key words: turkology, communicative potential, cognitive, lexicography, facial movement, body parts, classification.

Адамдын сырткы келбетин сүрөттөөгө карата колдонулган тилдик каражаттар орус тил илиминде, ошондой эле жалпы түркологияда алгач сын атоочтордун изилдениш контекстинде каралган. Адамдын сырткы келбетин сүрөттөгөн сөздөрдүн семантикалык структурасы, семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрү, коммуникативдик потенциалы, тексттеги атрибутивдик жана предикативдик функциялары өндүү маселелер бүгүнкү күндө деле сын атоочторго байланышкан полемикалуу жагдайларды жаратып келет. Маселен, башкасын айтпаганда да, “Адам” семасынын негизинде бир макро лексика-семантикалык талаага кирген сөздөр, лексемалар, сөз тизмектери, туруктуу лексикалык бирдиктердин чегин кантип ажыратабыз, дегеле, адамдын сырткы келбети деген түшүнүктүн өзүн конкреттүү кандай параметрлер аркылуу чектөөгө болот? Бир лексика-семантикалык топко кирген сөздөрдүн баары бир сөз түркүмүнө тиешелүү болуусу керекпи же алар ар кайсы сөз түркүмдөрүнөн боло береби? деген сыяктуу бир катар маселелер жалпы лингвистикалык түркология, анын ичинде кыргыз тил илими жаатында дагы бир жактуу чечилбей келе жаткандыгы белгилүү. Сын атоочтун коммуникативдик потенциалына, кызматына байланыштуу мындай талаш маселелер эчактан бери эле коюлуп келе жатканын түркологиялык багытагы бир катар изилдөөлөрдөн кезиктирүүгө болот: “Имена прилагательные в уйгурском, языке по форме не отличаются от имен вообще, существительных и наречий, и это обстоятельство дает некоторым исследователям основание отрицать категорию прилагательных в уйгурском языке как определенную часть речи. Это формально правильное соображение по существу своему является не точным. Прилагательные должны быть выделены в особую часть речи по своему значению, синтаксическому употреблению и по формам образования” деген пикир А.С.Боровков тарабынан айтылган [Боровков, 1935]. Бирок соңку мезгилдерде түркология, монголистика, алтаистика багытындагы изилдөөлөрдө лексикалык семантикага, көп маанилүү сөздөрдүн маанилик структурасына, тематикалык топтор жана семантикалык талаалар боюнча тилдин сөздүн составына илик жүргүзүүгө, конкреттүү фактылык материалдардын негизинде сөздөрдүн маанилеринин өзгөрүүсүнө байланыштуу бир катар маселелер боюнча изилдөө иштери жандангандыгы байкалат. Сөз болуп жаткан багыттарда ар кандай типологиядагы тилдердин материалдарынын негизинде изилдөө жүргүзүшкөн окумуштуулардын катарына И. В. Арнольд (1976), Е.М.Вольф (1985), С. Д. Кацнельсон (1965), В. Д.Н.Шмелев (1973), А.Н.Шрамм (1979), А. А. Уфимцева (1961, 1968, 1980), Ю.Д.Апресян (1967, 1974), И. А. Стернин (1985), Л. М. Васильев (1990), В. Г. Гак (1966, 1971), Н. А. Лукьянова (1986), Э. Л. Кузнецова (1969), Э. М. Медникова (1974) жана башка окумуштууларды киргизүүгө болот. Ал эми алтай уясына кирген тилдердин мисалында компоративистикалык багытта жүргүзүлгөн изилдөөлөр катары С.Д.Егинованын (1994), А.Чумакаевдин (2002), О.М.Альчикованын (2004), Б.Б.Саналованын (2004), М.Ержановдун (1988), Н.В.Ерленбаеванын (2005), А.Н.Майзинанын (2006), Н.З.Гаджиеванын (1986), У-Ж.Ш. Дондуковдун (1964), Е.З.Кажибековдун (1985), С.Калужинскийдин (1981), В.И.Лихановдун(1990), Э.В. Севортяндын (1966) илимий эмгектери белгилүү. Маселен, С.Д.Егинованын “Прилагательные, характеризующие человека: этимология и семантика” деген макаласында тилди компоративистикалык жана когнитивдик өңүттөрдөн изилдөө аракеттери көрүлгөн. Изилдөөнүн объектиси катары автор тарабынан адамдын мүнөзүнө байланышкан сөздөрдүн лексика-семантикалык тобу тандалып алынган. Тагыраак айтканда, П.А.Слепцовдун редакциясы алдында жарык көргөн “Якутско-русский словарь” сөздүгүнөн адамдын мүнөзүнө байланыштуу өзгөчөлүктөрдү туюндурган 154 сын атооч сөз тандалып, алардын семантикалык диапазондорду талдоого алынган. Сөз болуп жаткан лексика-тематикалык топко кирген сын атоочторду изилдөөдө автор түрк, якут, монгол, байыркы түрк тилдери

боюнча лексикографиялык басылмаларды пайдалангандыгын белгилейт [Егинова, 2012]. Ал эми А.Чумакаевдин “Фразеологические единицы со значением качественной характеристики и состояния лица в алтайском языке в сопоставлении с русским” аттуу диссертациялык ишинде адамдын жүзүнүн сапаттык мүнөздөмөсү менен андагы өзгөрүүлөрдү чагылдарган фразео-семантикалык топтор биринчи жолу аныкталып, алардын семантикалык жана грамматикалык бөтөнчөлүктөрү орус тилиндеги фразеологизмдерге салыштырылуу аркылуу ачылып берилген. Ал эми О. М. Альчикованын «Лексико-семантическая группа параметрических имен прилагательных зрительного восприятия в алтайском языке» деген изилдөөсүндө алгач ирет алтай тилиндеги параметралдык сын атоочтор классификацияланып, алар лексикографиялык өңүттөн сыпатталып берилген. Ал эми аталган иштин тиркемесинде 160 тилдик бирдикти өзүнө камтыган сөздүк сунушталган.

Окумуштуу Б.Б.Саналованын “Глаголы интеллектуальной деятельности в алтайском языке” (2004), деген эмгегинде адамдын акыл ишмердигине байланыштуу алтай тилинде колдонулган этиштердин дифференциалдык белгилери жана алардын башка сөздөр менен болгон айкашуу өзгөчөлүктөрү каралган. Мындан тышкары автордун сөз болуп жаткан эмгегинде адамдын акыл ишмердүүлүгүнө байланыштуу алтай тилиндеги колдонулган этиштер алардын кыргыз тилиндеги эквиваленттери менен биринчи жолу салыштырылып изилдөөгө алынган.

Биз кыскача токтолуп кеткен жогоруда аты аталган окумуштуулардын эмгектеринде, жалпысынан алганда, адамдын сыркы келбетине байланыштуу статикалык өзгөчөлүк-белгилер каралган. Анткени аларда адамдын сырткы келбетин мүнөздөөгө байланыштуу, негизинен, сын атооч сөздөрдүн лексика-семантикалык топтору изилденген. Бул багыттагы көпчүлүк илимий эмгектерге жүргүзүлгөн иликтөөлөр көргөзгөндөй, адамдын сырткы келбетинин статикалык мүнөздөгү белгилери, жалпысынан алганда, сын атооч сөздөрдүн жардамы аркылуу туюндурулат. Ал эми статикалык белгилерге карама-каршы түшүнүк катары адамдын сырткы келбетиндеги динамикалык белгилер эсептелет. Динамикалык белгилер, жөнөкөйлөштүрүп айтканда, адамдын сырткы келбетиндеги өзгөрүүлөр адамдын биологиялык организм жана инсан катары өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу келип чыгып, аларды туюндурууда, негизинен, этиш сөздөр басымдуулук кылат. Динамикалык мүнөздөгү өзгөрүүлөр төмөндөгүдөй бөлүштүрүлүп жүрөт:

- 1) адамдын тулку-боюнун же анын бөлүктөрүнүн физиологиялык реакциялары же андай реакциялардын, б.а., кыймылдын жоктугу (денени титирек басты, селейип катып калды ж.б.); адамдын терисинин түсүнүн өзгөрүшү (кызарып кетүү, бозоруп кетүү, жүзүнөн кан качуу ж.б.); суюктуктун бөлүнүп чыгуусу (тердеп кетүү, көздөн жаш агуу ж.б.);
- 2) мимикалык кыймылдар (жылмаюу, оозду ачуу, кабак түйүү, көздөрдүн алайышы ж.б.);
- 3) дененин жана дене бөлүктөрүнүн кыймылы (жүгүнүү, ийин куушуруу, колун жаңсоо, башты ылдый салуу ж.б.);
- 4) адамдын тулку-боюнун мейкиндиктеги абалы (какайып туруу, бүкүрөйүү, кыйшаюу ж.б.);
- 5) адамдын жүзүндөгү жана көздөрүндөгү өзгөрүүлөр (кубануу, кайгыруу, көздөрдүн жадырашы, жайнашы ж.б.)

Келтирилген жалпы мүнөздөгү бөлүштүрүүдөн көрүнүп тургандай, адамдын сырткы келбетиндеги динамикалык белгилер табигый, б.а., адам тарабынан атайын жасалбаган мүнөздө болоору көрүнүп турат. Мындай мүнөздөгү динамикалык белгилер кырдаалга карап, адам тарабынан атайын да жасалышы ыктымал. Бул классификацияны келтиргенибиздин негизги себеби адамдын сырткы келбетин, мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрдү туюндурууга

байланыштуу колдонулган түрк тилдериндеги бир катар орток создөрдү изилдөөгө алышкан Э.В.Севортян, Е.З.Кажобеков, У-Ж.Ш.Дондуков, Н.З.Гаджиева өндүү окумуштуулар алардын этимологиясына токтолуп, адамдын мүнөзүнө карата айтылган айрым сөздөр алгач динамикалык, процессуалдык түшүнүктөрдү, б.а., кыймыл-аракеттери билдирген этиш сөздөр болгондугун далилдөөгө аракет кылышкан. Маселен, аты аталган окумуштуулар эмгектеринде якут тилиндеги “**хадьяр**” (кыргыз тилинде “**кежир**” Г.К) деген сөздүн этимологиясын ар тараптан карап, аны аныктоо аракетин көрүшкөн: Видимо, слово **хадьяр** первоначально обозначало качество, нрав животных. Об этом свидетельствует лексические параллели **качар** поднимать кверху; закидывать назад /голову/, выпячивать вперед /грудь/ из чувашского языка; **кажагай** лошадь, задирающая голову/при натягивании поводьев/ и не желающая идти из киргизского языка [Севортян, 1962: 407]; [Киргизско-русский словарь, 1965: 313]. При абстрагизации слово **хадьяр** стало выражать свойства и качества характера человека, причем отрицательные. Люди с такими качествами делают все наперекор, любят возражать, перчить, вступают в пререкания по малейшему поводу, имеют несговорчивый, упрямый, непослушный характер.

Е.З.Кажобеков к данной реликтовой основе приводит соответствующие лексические параллели из казахского, уйгурского, азербайджанского языков [Кажобеков, 1985:167]. Как видно, в древних производных основах сохранились этимологические корневые гласные (-а-), -дь-, видимо, восходит к -й-, т.к. якутская основа **хадьяр** склонный грубо противоречить, склонный к грубому препирательству фонетически соответствует к древнетюркскому корню **гай** 1) поворачиваться, оборачиваться; 2) обращать внимание; 3) обращаться к чему-либо, склоняться [Древнетюркский словарь, 1969: 406].

Е.В.Севортян, приводя параллели из киргизского, турецкого языков, утверждает, что более древним значением глагола **гай** «гнутья», «склоняться назад», «коробиться» и др. является значение «гнутья», «сгибаться назад» [Древнетюркский словарь, 1969; Севортян, 1966:12]. Итак, якутское прилагательное **хадьяр** “склонный грубо противоречить, склонный к грубому препирательству”, по всей вероятности, образовано от древнего причастия на -р (-ар), которое сохранилось, по утверждению исследователей, только в якутском языке (как закономерное причастие настоящего времени). Данное причастие, выражающее динамические свойства и качества предмета, восходит к отглагольным прилагательным [Севортян, 1966: 344; Гаджиева, серебрянников, 1986: 150]. Демек, келтирилген бул пикирден айкын болгондой, адамдын сырткы жана ички бөтнөлүктөрүнө, асыресе, мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрдү туюндурган айрым сын атоочтордун негизи этиш сөздөрдөн жасалгандыгы туурасындагы жыйынтыкка келүүгө болот. Андыктан адамдын сырткы келбетине байланыштуу статикалык жана динамикалык белгилерди туюндурган тилдик каражаттар түзүп турган лексика-тематикалык топту, анын ичине кирген лексика-семантикалык топторду бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү сөздөр түзүшү мүмкүн эмес.

Адамдын сырткы келбетиндеги статикалык белгилерге карата казак тилинде колдонулган тилдик каражаттар М.Ержановдун “Лексико-семантическая группа слов, описывающих внешность человека в казахском языке” [Ержанов, 1988] аттуу диссертациялык ишинде каралган. Аталган изилдөө иши орус тилинде жазылгандыктан анда адамдын мүнөзүнө карата “симпатичный”, “красивый”, “уродливый”, “противный” деген өндүү лексемалар да тиешелүү экендиги айтылат. Биздин пикирибизде, саналып өткөн лексемалар “Адам” деген глобалдык семантикалык талаага киргени менен, алар адамдын мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөргө түздөн-түз тиешелүү эмес. Жыйынтыктап айтканда, жалпы лингвистикалык түркологияда адамдын сырткы келбетинин тилдик сүрөттөөсүнө байланыштуу изилдөөлөр узак мезгилден

бери эле жүргүзүлүп келе жаткандыгына карабастан, сырткы келбеттин статикалык жана динамикалык белгилеринин, аларды туюндурган сөздөрдүн лексика-семантикалык топторунун чегин так ажыратуу, мындай тилдик каражаттардын семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүн, стилдик жана текст түзүүчү коммуникативдик потенциалын, лексика-семантикалык топ ичиндеги окказионалдык жана энантиосемиялык кубулуштарды комплекстүү изилдөө өңдүү бир катар маселелер бүгүнкү күндө дагы актуалдуулугун жоготпой келе жаткандыгы адамдын сырткы келбетине байланыштуу колдонулган тил каражаттарын изилдөө көп аспектилүү, татаал, масштабдуу маселе экендигин айгинелейт.

Колдонулган адабияттар:

1. Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис [Текст] / Гаджиева Н., Серебренников Б.// -М.: Наука, -1986.
 2. Егинова С.Д. Развитие семантики слова (на материале корневых имен прилагательных якутского языка, обозначающих черты характера человека) [Текст] /Егинова С.:Автореф.дис.канд. филол. наук:-Якутск,-1994.
 3. Ержанов М. “Лексико-семантическая группа слов, описывающих внешность человека в казахском языке” [Текст] /Ержанов М.// -Алматы.-1988.
 4. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. –Б.: «AVRASYA PRESS», -2011. – 880 б.
 5. Кыргыз тилинин сөздүгү. Экинчи бөлүк. –Б.: «AVRASYA PRESS», -2011. – 891 б.
- Сөздүктү түзүүчүлөр: И.Авдубалиев, А. Акматалиев, А.Кадырмамбетова, М.Касымгелдиева, Ж.Семенова, Б. Жайлообаев, А.Исабекова, Р.Коңурбаева, Т.Маразыков, С.Мусаев, С.Олжобаев, Ж.Осмонова, М.Толубаев, С.Шатманов.

Рецензент: филол.и.к., доцент Азизбек у. Б.